

Guy THOMSON: *The Birth of Modern Politics in Spain*, Nova York, Palmgrave, 2010, 368 pàgines.

Des de la darrera dècada del segle passat hem assistit a un intens procés de renovació de la història política de l'Espanya del segle XIX. Els estudis sobre les cultures polítiques ocupen un espai central en la nova història política encara que la majoria d'aquestes investigacions se ceneixen a l'anàlisi del llenguatge i del discurs,¹ deixant en un segon pla la dimensió social i cultural de la política. Encara no tenim treballs que abordin la cultura política des d'una perspectiva sociocultural i es preguntin quina va ser la recepció, el significat i el lloc que va ocupar la política entre els ciutadans.² La recent publicació del llibre de Guy Thomson, *The Birth of Modern Politics in Spain*, Palgrave (2010) suposa una fita en l'estudi de com els ciutadans s'aproparen i apropiaren de la política a través de les xarxes de sociabilitat, com afloraren els espais que es definiren com a llocs de praxis de la política, i quins mitjans empraren per resistir o enfrontar-se amb el règim liberal isabelí.

1. F. PEYROU, *Tribunos del pueblo. Demócratas y republicanos durante el reinado de Isabel II*, Madrid, CEPC, 2008; R. MIGUEL GONZÁLEZ, *La pasión revolucionaria. Culturas políticas republicanas y movilización popular en la España del siglo XIX*, Madrid, CEPC, 2007.

2. N. ADÁNEZ, «La historia del liberalismo desde una perspectiva cultural? Apuntes para un programa de investigación sobre "el mito liberal"», *Estudio/Working Paper 132/2011*, Máster en Democracia y Gobierno, Departament de Ciència Política i Relacions Internacionals Universitat Autònoma de Madrid, accés 12/05/2012; E. URTEAGA. «Historia reciente de los estudios culturales», *Historia Contemporánea* 36, 2008, 219-259.

La recerca de Thomson té com a punt de partida l'anàlisi del moviment liberal democràtic a l'est d'Andalusia, una regió que comprèn les províncies de Còrdova, Màlaga i Granada. L'investigador manté un debat permanent amb la geografia física i humana de la zona que esdevé fonamental per comprendre quins foren els mecanismes de politització de la ciutadania en un món preeminent rural però que de vegades, com és el cas d'Antequera, conviu amb un dens teixit industrial. El seu estudi revela com els cicles de les collites, la mobilitat dels treballadors temporers, la rellevància de les professions itinerants (ferrers, veterinaris, mestres, músics, comedians, etc.), l'aïllament de llogarets i pobles de l'interior amb l'absència d'eclesiàstics, i una relativa proximitat per via marítima amb el penyal de Gibraltar esdevingueren aspectes fonamentals per conèixer el comportament polític dels demòcrates andalusins i esbossar la seva cultura política.

Thomson no es deixa embriagar per la fascinació romàntica del medi, i prefereix submergir-se en com l'Estat liberal isabelí, durant les dècades dels cinquanta i seixanta del segle XIX, maldà per vertebrar la seva presència a la regió. D'aquesta manera, conclou que la construcció de la xarxa de carreteres i ferrocarril, el telègraf i la premsa foren emprats pels agents del règim isabelí per augmentar el control sobre els demòcrates, i alhora per fomentar una monarquia popular i una major presència de l'Església catòlica. No obstant això, els demòcrates també es beneficiaren de la revolució en els mitjans de comunicació i de transport per difondre les seves idees, fomentar les seves pràctiques i ampliar les xarxes de sociabilitat. La construcció de carreteres i del ferrocarril estimulà la mobilitat dels jornalers d'altres zones d'Andalusia i fins i tot de Portugal, així els campaments de treballadors es convertiren en espais excepcionals per a la politització popular alhora que afavorien la seva organització política. L'abaratiment de la premsa i el creixement exponencial de la seva producció permeteren que els diaris arribessin fins als indrets més inhòspits, i alhora ajudaren a vertebrar el teixit associatiu democràtic. A les seves pàgines es reproduïen les llistes de subscriptors, escampats per un reguitzell de pobles, i les cartes de demòcrates europeus i espanyols que incentivaven els contactes entre xarxes de sociabilitat d'abast regional. Les infraestructures viàries multiplicaren la mobilitat dels ciutadans i incrementaren la presència d'estrangers ja que augmentaren les incursions dels exiliats procedents de Gibraltar o del nord d'Àfrica. En definitiva, l'obra de Thomson demostra com la modernitat i la tradició es combinaren per comprendre l'activisme dels demòcrates andalusins que, si bé actuaven en l'àmbit local i regional, no s'oblidaven d'incardinar-se en un horitzó nacional i internacional.

La part més estimulante d'aquesta investigació són les noves perspectives que aporta sobre l'anàlisi del moviment democràtic, situant en el centre de la cultura política democràtica tres elements que fins ara s'havien considerat menors: les societats secretes carbonàries; l'església reformada o protestant, i el *panllatinisme*. Sovint, tots tres han servit als historiadors³ per definir l'exili liberal i les elits del partit demòcrata, encara que com mostra Thomson, van ser quelcom més que això ja que determinaren la caracterització del moviment democràtic dels ciutadans granadins i malagenys, i, per tant, la seva cultura democràtica.

A l'àrea de Granada, com a d'altres llocs de la península, quallaren les idees fourieristes d'Antonio Ignacio Cervera que propugnava una reforma de la moral i la conducta dels treballadors a través de l'educació. Mitjançant la lliure associació, la moralització del treball, l'abstinència i l'harmonització entre la vida domèstica i laboral, els reformistes socials volien transformar els treballadors en ciutadans i generar complicitats per afavorir la seva partici-

3. A. EIRAS ROEL, *El partido demócrata español (1849-1868)*, Madrid, Estudio General de Navarra - Rialp, 1961; I. ZAVALA, *Masones, comuneros y carbonarios*, Madrid, Siglo Veintiuno, 1971.

pació en el règim polític liberal. A d'altres territoris de la monarquia, com ara Catalunya, les societats corals, societats de carnaval, les associacions de socors mutu, i les escoles d'obres assumiren el propòsit de transformar el poble en ciutadans.⁴ L'originalitat de l'estudi de Thomson rau en el fet de veure com les societats secretes de caire carbonari tingueren objectius similars. Aquestes organitzacions clandestines s'estructuraven en seccions i cadascuna d'elles solia subscriure's a diaris com *La Discusión* o *El Pueblo*, alhora que assumien les funcions de les societats de socors mutu, oferint prestacions als seus socis i familiars davant la incapacitat de l'estat per poder satisfer els serveis que abans oferia l'Església. La conducta dels socis havia d'adequar-se als postulats de la societat, ja que sinó corrien el risc de ser expulsats o castigats. Les societats intentaven projectar-se en tots els àmbits de la vida dels socis: en les seves formes d'oci, en la seva vida privada, i també foren capaços de crear societats paral·leles per enquadrar políticament les dones. El propòsit d'aquestes organitzacions era el de reemplaçar l'Església, de manera que van crear els seus propis ritus i cerimonials que s'associaren a les festes del calendari catòlic i definiren una nova moral, molt condicionada en determinats indrets per la irrupció del protestantisme. Eren unes societats que apel·laven a les tradicions de la regió basades en la unió i la solidaritat comunal –particularment la masculina–, i fagocitaren l'espai de les congregacions religioses de laics, abandonades amb el declivi de l'església catòlica a la zona. No obstant això, també s'apropriaren d'elements moderns com eren els antics cossos de batallons de la Milícia Nacional per articular-se clandestinament i vertebrar la vida política popular. Les societats secretes carbonàries desenvoluparen multitud de funcions: influïren en els processos electorals, condicionaren l'activitat laboral, representaren els treballadors, i un llarg etcètera. En definitiva les societats secretes forjaren un *paraestat* capaç d'arribar allí on no ho podia fer l'estat liberal, com ja apuntà la historiografia sobre la carbonaria a França i Itàlia,⁵ i alhora es convertiren en un element de resistència cabdal per impedir l'extensió del règim isabelí a través de la pervivència d'una cultura insurreccional.

Les societats secretes actuaven en funció d'uns interessos propis i no dubtaven a pressionar o boicotejar els qui no n'eren membres, els de fora, i coaccionar els de dins perquè complissin les directrius de l'organització. L'abast de la seva implantació va ser tal que influïen en les decisions dels ajuntaments, i fins i tot s'enfrontaven amb les seves homòlogues. La multitud de referències que recull Thomson sobre pressions i coaccions conviden a plantejar-nos com aquelles societats reassumiren tradicions pretèrites associades a bandositats o d'altres més properes al seu temps com foren les guerrilles; a d'altres zones aquell paper en el món rural el desenvoluparen les partides carlines. Fins ara la historiografia espanyola es debatia entre si interpretava aquestes societats en un sentit romàntic, gairebé redemptor de la ciutadania, o bé les reduïa a meres organitzacions amb l'únic propòsit de conspirar, cosa que les allunyava de les grans narratives sobre el comportament polític dels ciutadans. El treball de Thomson insinua moltes hipòtesis d'estudi i obre el ventall per a noves investigacions sobre el moviment democràtic en tota la seva complexitat, sense limitar-se als discursos reduccionistes, dels quals s'estudien gairebé sempre només els del

4. A. GARCÍA BALANÀ, «Ordre industrial i transformació cultural a la Catalunya de mitjan segle XIX: a propòsit de Josep Anselm Clavé i l' associacionisme coral», *Recerques* 33, 1995, 103-134.

5. M. A. CAFFIO «L'individualità corretta: note sulle strutture d'aggregazione sociale e sulle culture politiche nel mezzogiorno del primo ottocento», *Società e storia* 112, 2006, 361-383; P. LAMBERT, *La Charbonnerie Française 1821-1823, Du secret en politique*, Lió, Presses Universitaires de Lyon, 1995.

centre de la monarquia sense preocupar-se per la seva recepció a la perifèria. Òbviament la recerca sobre les societats secretes també implica tornar-se a plantejar els significats sobre la clandestinitat de manera que s'abordi més creativament la influència que tingué en la cultura política democràtica de l'etapa isabelina. Totes les petites històries descrites per l'hispanista britànic corroboren com les societats secretes, tot i que no derrotaren la monarquia –potser perquè no ho pretenien–, sí que aconseguiren impedir la implementació de l'estat liberal en els bastos territoris de la península.

El segon element innovador de la recerca de Thomson és apropar-se a l'Església reformada en el si del moviment democràtic. Protestants i demòcrates establiren una relació simbiòtica en la qual els primers usaven les xarxes clandestines de les societats carbonàries per infiltrar-se a la regió i difondre els seus principis evangelitzadors, i els demòcrates aconseguiren garantir-se l'obtenció de suports i recursos procedents de Gibraltar i el món britànic. El juny de 1857 durant la insurrecció demòcrata, com afirma Thomson, resulta impossible distingir els uns dels altres; el *Manifiesto Nacional de la Junta Revolucionaria al Pueblo* posa en relleu la incorporació d'elements evangelitzadors i cristians al discurs democràtic. La ràpida difusió del culte de l'Església reformada a la regió va ser conseqüència dels vincles amb les societats carbonàries i de la poca resistència que oferí l'Església catòlica del territori. La relació entre demòcrates i protestants es forjà a l'exili britànic i convertí Gibraltar en la plataforma ideal per a la difusió de pamflets i llibres per les regions del sud de la península. La proximitat del penyal amb les províncies de Granada i Màlaga, i la nombrosa comunitat d'estrangers d'aquelles zones facilitaren l'extensió del protestantisme. La persecució isabelina dels pastors protestants reforçà la seva unitat amb els demòcrates, desencadenant ingents conversions. L'Església reformada oferí a les societats secretes i als demòcrates una moral alternativa i cristiana que blasmava la catòlica. La col·laboració entre demòcrates i protestants enfortí les xarxes de tots dos col·lectius i millorà la imatge internacional de la causa, tal com ho palesen les pressions de diverses cancelleries per alliberar els pastors Manuel Matamoros i José Alhama que aconseguiren doblegar la decisió de la monarquia de fer-los servir d'escarment públic. Un exemple poc conegut de les conversions és el cas de Tomàs Bertran Soler, qui publicà el 1859 el pamflet *Imposturas del Pontífice Rey y de su Satánica ama*, a la impremta de l'Església reformada de Gibraltar.⁶ Al capdavant d'aquella església a Gibraltar hi havia el també català Francesc de Paula Ruet, figura preeminent de l'evangelisme a Catalunya. La història dels contactes entre l'incipient protestantisme i el moviment democràtic encara no té treballs prou sòlids al Principat.

El panlatinisme com una forma més precisa d'internacionalisme democràtic és l'últim dels elements proposats per replantejar-se la cultura política democràtica. Els demòcrates creuaren habitualment les fronteres de la monarquia buscant refugi i suport entre els demòcrates dels països veïns, on aconseguiren mantenir una densa xarxa de contactes. A la fi dels cinquanta Sixto Cámara encara estava exiliat a Lisboa, Fernando Garrido mantenia diverses reunions a Londres amb el comitè democràtic internacional format per Mazzini, Ledru-Rollin i Herzen, i Ceferí Tresserra tornava a Andalusia després del seu exili italià on havia observat el ressorgiment de la carbonària i els fracassos de les insurreccions de Gènova i Nàpols. La relació amb els demòcrates europeus va fer créixer la convicció entre els espanyols que la revolució era imparabile. D'aquells contactes sortiren desenes de projectes per col·laborar amb

6. M. J. VILAR, «Un libelo español anti-inmaculista de 1859. Las “Imposturas del Pontífice Rey”, de Tomás Beltran Soler», dins F. CAMPOS (coord.), *La Inmaculada Concepción en España: religiosidad, historia y arte: actas del simposium*, Madrid, Instituto Escorialense de Investigaciones Históricas y Artísticas, vol. 1, 2005, 285-304.

l'adveniment de la revolució democràtica a Itàlia, Espanya o Portugal. La premsa demòcrata reproduí els articles de Mazzini i sobretot popularitzà el mite de Garibaldi que es consagrà com el gran heroi de la revolució democràtica europea, exemplificant el procés d'italianització del model revolucionari espanyol i de la seva cultura política democràtica. Encara és recurrent entre alguns historiadors, interpretar les reiterades referències al caràcter insurreccional del liberalisme com una especificitat pròpiament hispànica. El llibre de Thomson qüestiona aquesta interpretació quan esmenta que els comitès democràtics a Londres aprovaren les insurreccions planejades a la zona de Granada, Màlaga i Sevilla, i revela la nombrosa presència en aquelles revoltes d'italians, portuguesos i d'altres contingents internacionals. El model liberal insurreccional hauria de ser analitzat com una manifestació més del panllatinisme del segle XIX, com ho foren l'iberisme, el Risorgimento o el federalisme, i no com una característica intrínseca del liberalisme espanyol. El panllatinisme concebé l'expansió de la democràcia com un procés que anava més enllà de les fronteres nacionals, de manera que els demòcrates europeus fomentaren el triomf de la revolució democràtica en un sentit més global capaç d'aglutinar grups de diversa procedència nacional. En estudis precedents Thomson⁷ ja havia explicat el fracassat pla dels demòcrates espanyols per constituir una Legió Ibèrica amb voluntaris procedents de la guerra d'Àfrica que havien de posar-se sota les ordres de Garibaldi. En aquesta mateixa línia, apunta en el llibre que quatre anys després dels fracassats intents per formar aquella legió, Garibaldi arribà el 2 de maig de 1864 a Gibraltar, procedent de la seva exitosa visita a Anglaterra, per capitanejar una nova insurrecció democràtica a Andalusia. Temps després recordaria l'heroi de Marsala que només la prudència dels líders espanyols li impedí creuar la frontera i dirigir-se contra el règim tirànic d'Isabel II. Ara bé, el paradigma del panllatinisme foren les propostes iberistes, i prova d'això fou la visita que va fer el general piemontès Cristoforo Muratori per sondejar la possibilitat que el regne d'Itàlia donés suport dels plans de Romualdo Lafuente i el general Enrique Lazen de proposar a la dinastia regnant portuguesa, Bragança, perquè encapçalés un ambiciós projecte de formar una monarquia Ibèrica. Els fracassos d'aquells plans no poden enfosquir les conviccions internacionalistes del moviment democràtic europeu.

La recerca de Thomson també aporta una caracterització sorprenent sobre els governs dels «espadones» de la monarquia isabelina entre 1856 i 1868. L'originalitat del seu enfoc prové de la centralitat que dona a la repressió desplegada per Ramón Narváez i Enrique O'Donnell enfront la insurrecció de 1857 i la revolució de Loja de 1861, respectivament. El moderat Narváez ajudat per Cándido Nocedal abolí la Milícia Nacional, incrementà el poder dels alcaldes i promogué la repressió violenta i implacable basades amb execucions massives. La repressió sovint va ser sabotejada per la reina amb la seva inclinació a concedir amnisties. Els governs de la Unió Liberal (1858-1864) en els quals participà O'Donnell tingueren l'habilitat d'adoptar un programa de reformes per atendre algunes de les demandes del partit progressista, per tal d'intentar incorporar-los a la vida política i així rebaixar el clima de tensió que es respirava a la monarquia. D'aquesta manera a províncies com ara Màlaga els demòcrates fins i tot arribaren a seure en els consistoris municipals. Precisament fou el municipi l'únic espai institucional en el qual la presència demòcrata permeté la negociació entre els grups dominants i subalterns, per la qual cosa generà una font de preocupació recurrent per als governadors civils.⁸ Paradoxalment, foren aquella obertura del

7. G. THOMSON, «Mazzini y España, 1820-1872», *Historia Social* 59, 2007, 21-53.

8. E. TOSCAS i F. AYALA, «De las relaciones centro-periferia en el Estado liberal. Gobernadores civiles, ayuntamientos y secretarios municipales en la España del Ochocientos», *Revista. El Consultor de los Ayuntamientos* 5, 2010, 750-767.

sistema i la reactivació de lleis emblemàtiques del progressisme, com ara la desamortització, el que explicaria la revolució de Loja, segons Thomson, que fins ara els historiadors consideraven del tot incomprensible, tal com apuntava Àngel Bahamonde.⁹

La revolució de Loja –durant els primers dies de juny de 1861– es nodrí d'una tradició agrarista de protestes socials que es reproduïen en cadascun dels moments clau del procés de transformació de la propietat de la terra durant la revolució liberal i els inicis del capitalisme rural. La repressió governamental va ser un acte meditat per responsabilitzar-ne els líders protestants i reprimir aleatòriament els demòcrates de les ciutats d'Iznájar, Antequera, Alhama, Algarinejo, titllant-los de socialistes i comunistes. Thomson escriu que l'acció de Loja havia estat perpetrada per demòcrates que es feien ressò de les demandes socials i polítiques, comunes a les revolucions de 1848, i que no tenien res a veure amb els projectes socialistes que els atribuïen els seus repressors. Això és perquè les ocupacions de terres a Loja, en opinió de l'anglès, obeïen a una doble motivació: d'una banda, la promesa d'accés a la propietat de la terra que es reproduïa en els rituals iniciàtics carbonaris, i de l'altra al desig de finalitzar el procés de desamortització de les terres comunals iniciat per Pascual Madoz el 1855. La revolta coincidí amb un moment d'augment dels salaris i major ocupació, arran de la construcció de carreteres i el ferrocarril, i la millora de l'accés a la propietat de la terra que oferia oportunitats per a la millora de l'agricultura. Per tot plegat Thomson assegura que va ser el creixement de la classe mitjana i els seus valors i patrons de consum el que va fer que els moderats se sentissin més assetjats per l'extensió del moviment democrata i pressionessin el govern de Madrid per assetjar als demòcrates, provocant l'ocupació de la Loja amb el objectiu de desencadenar un aixecament democràtic generalitzat.

La repressió a Loja comparada amb la dels pobles i ciutats de la província va ser menor ja que les nombroses peticions de clemència dirigides a la reina es combinaren amb el rebuig dels ciutadans a delatar els seus conciutadans que evidenciava la força de la societat secreta carbonària local. La voluntat del govern d'aconseguir unes sentències exemplars va fer que la causa es desplaçés cap a llocs més permeables a les pressions de les autoritats locals i de l'oficialitat militar. Com fou el cas d'Antequera on la Sociedad Carbonaria Republicana Garibaldiana va ser víctima de les seves divisions internes aprofitades pel governador civil, Antonio Guerola, per fomentar les delacions, basant-se en l'*espontaneamiento* que segons el codi penal de 1848 permetia als acusats de pertànyer a una societat secreta ser exculpats i gaudir de la protecció de l'estat si a canvi renunciaven a la seva afiliació i delataven els companys. Aquell tipus de procediment multiplicà les pors, els dubtes i pressions dels socis i generà una onada de denúncies. La repressió exercida per la justícia militar ponderà els seus efectes, alternant execucions com la del líder progressista Francisco Mellado amb sentències menys severes per a la majoria anònima de demòcrates.

El col·lapse de la Unió Liberal portà al poder els moderats i Ramón Narváez governà la monarquia 32 dels 44 mesos entre el setembre de 1864 i la seva mort, el 23 d'abril de 1868. En diferents ocasions el cap del govern intentà acostar-se als progressistes perquè abandonessin el seu retraïment electoral i deixessin de donar suport a la via insurreccional dels demòcrates. Tots els intents foren estèrils i en l'espiral insurreccional iniciada el 1864 cada vegada tingueren una presència més rellevant els generals progressistes. Ramón Narváez declarà l'estat d'emergència, il·legalitzà el partit democrata, conduint a l'exili els seus principals líders, constrenyí la llibertat de premsa, incrementà el control del govern sobre les autoritats provincials i municipals, i convocà noves eleccions, en les quals només participaren moderats, neocatòlics i absolutistes. L'acció dels governs Narváez reflecteix el pes de l'experiència com a

9. A. BAHAMONDE i J. MARTÍNEZ, *Historia de España siglo XIX*, Madrid, Cátedra, 1998, 344.

cacic controlant les seves clientele i revela com els seus mètodes i preocupacions saltaven de la dimensió local a la nacional amb assiduïtat, així reprimia els demòcrates de la mateixa manera que ho havia fet a la seva regió. Narváez sabé aprofitar com a cacic de Loja les reiterades crisis de subsistència per enriquir-se, i com a cap del govern llegí hàbilment la situació per hostilitzar els demòcrates en un moment en què la conjuntura internacional els era molt desfavorable arran de la moderació de la causa del Risorgimento. El cacic de Loja, convertit en cap del govern, enfortí el règim liberal isabelí, modernitzant la justícia i les forces d'ordre públic –com la Guàrdia Civil– per fer-les més efectives a l'hora de reprimir els demòcrates. Per tot plegat, el creixement de l'estat liberal s'associà a l'exercici de la repressió dut a terme per una justícia i uns cossos de seguretat extremadament polititzats. De nou Thomson demostra com la història del moviment democràtic espanyol no pot alienar-se de l'acció de política repressiva dels governs moderats i de la Unió Liberal.

Rafael Pérez del Álamo, ferrer-veterinari i també originari de Loja, era gairebé trenta anys més jove que Ramón Narváez, però ja des dels anys del Bienni Progressista s'havien enfrontat en nombroses ocasions. Thomson presenta el seu antagonisme com una metàfora de l'oposició entre l'Estat isabelí i el paraestat creat per les organitzacions dels demòcrates en què uns i altres visqueren permanentment observant i mesuraren les seves accions per vèncer l'adversari. La mort de Narváez mig any abans de la revolució de setembre de 1868 acabà amb aquella rivalitat. El treball de Thomson sobre la revolució a Granada revela l'enorme semblança amb les insurreccions precedents; només la inusitada presència militar progressista determinà el canvi revolucionari que, com escrigué anys després Pérez del Álamo, suposà una traïció sense pal·liatius a la revolució, ja que deslligà les noves formes de representació política de les juntes revolucionàries. Les coalicions impossibles segons Pérez del Álamo impediren la construcció d'una democràcia voluntarista, federal i internacionalista. El desgany polític durant l'hivern de 1869 engendrà la conflictivitat posterior en què renasqueren els conflictes agraris amb l'ocupació de terres i cresqué el problema cantonal, oposant-se a una república que tenia massa concomitàncies amb una dinàmica juntista que si bé naixia des de baix i des de la perifèria sempre acabava en mans de les elits del centre. Els reiterats fracassos del Sexenni Democràtic (1868-1874) significaren un cop dur per a la causa dels demòcrates i incrementaren els suports a la causa del socialisme.

La història regional i local a Espanya encara no gaudeix del prestigi que es mereix entre alguns acadèmics espanyols i ha estat un historiador britànic qui ens recorda que aquest és el lloc comú dels historiadors. L'estudi de la història d'Espanya del període isabelí no ha de reproduir l'extensió radial del mapa del ferrocarril en el qual les perifèries només interaccionen amb el centre i mai entre elles. El moviment democràtic isabelí fou essencialment extra-parlamentari i tingué poca vertebració nacional i molts contactes internacionals; no obstant això, els historiadors insisteixen a formular interpretacions en clau nacional, menysvalorant claus més globals i més locals. Així doncs, si un llibre d'història local o regional no és capaç d'aportar noves perspectives, formular noves preguntes i inserir les seves problemàtiques en marc nacional i internacional, no és un bon llibre d'història, sense més qualificatius, tant se val la dimensió de l'objecte d'estudi. Els lectors descobriran en aquesta obra la passió per la investigació que s'entreveu en cada un dels paràgrafs carregats de suggeriments i de referències d'arxius locals, provincials, militars i personals –com el de Ramón Narváez–, i de cites de diaris i pamflets, procedents d'infinitat de biblioteques. Aquest és el treball d'un investigador consagrat que combina la seva maduresa intel·lectual amb un esperit agosarat que desborda fascinació per la recerca, capaç de recrear a consciència els fets per connectar-los amb els arguments centrals de la història de l'Espanya isabelina.

JORDI ROCA VERNET